Aalborg Universitet

Etniske minoritetskvinders medborgerskab i Danmark

Pristed Nielsen, Helene

Publication date:
2008

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

Link to publication from Aalborg University

Citation for published version (APA):
Pristed Nielsen, H. (2008). *Etniske minoritetskvinders medborgerskab i Danmark*. (s. 38). Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

General rights
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from vbn.aau.dk on: 10 07, 2026

AMID Working Paper Series 63/2008

Etniske minoritetskvinders medborgerskab i Danmark[1]

Helene Pristed Nielsen

Freia Center for Kønsforskning, Aalborg Universitet

Hvordan forholder foreningsaktive etniske minoritetskvinder fra overvejende muslimske lande sig til deres muligheder for aktiv deltagelse og eventuel politisk indflydelse i det danske samfund? Hvad forstår de ved begrebet medborgerskab? Og hvordan ser de deres egen rolle som initiativtagere til eller frontløbere i forskellige frivillige foreninger i det danske samfund? Dette er de empiriske hovedspørgsmål i det følgende. Denne artikel ligger både metodisk og tematisk i forlængelse af Birte Siims bidrag til magtudredningen 'Medborgerskabets Udfordringer – etniske minoritetskvinders politiske myndiggørelse' fra 2003, hvori hun fokuserer på en række 'ildsjæle' blandt etniske minoritetskvinder i Danmark[2]. Ligesom hos Siim er fokus her på de etniske minoritetskvinder, der er aktive i frivillige foreninger i det civile danske samfund; dog er der her inddraget betydeligt flere foreninger, og samtidig er det geografiske fokus udvidet til at inkludere de tre byer København, Århus og Aalborg. Teoretisk er artiklen en udforskning af hvorledes man kan forstå og anvende medborgerskabsbegrebet, sammenholdt med enkelte aspekter fra litteraturen om 'social kapital', samt visse pointer fra den feministiske akademiske litteratur i forhold til at kaste lys over de empiriske spørgsmål i forbindelse med de interviewede kvinders medborgerskab og aktive deltagelse i det danske samfund. Artiklen er baseret på samtaler med i alt 43 kvinder, heraf 34 foreningsaktive etniske minoritetskvinder, der tilsammen repræsenterer 28 forskellige foreninger. Se endvidere dataoversigten side 33-34 samt fremstillingen nedenfor.

Hvorfor fokus på kvindernes aktive deltagelse?

Et af de hyppigst forekomne ord i mine samtaler med disse kvinder, har været ordet 'aktiv'. Gang på gang har de understreget overfor mig, at det er sådan de gerne vil ses, og sådan de opfatter sig selv: som aktive kvinder der gør en indsats for sig selv, deres medsøstre, deres børn, deres familie, deres lokalområde og ultimativt måske endda for hele samfundet. Som forkvinden for en forening

[1] Tak til Birte Siim for effektiv sparring særligt i design og indsamlingsfasen, og til Ann Dorte Christensen for konstruktiv kritik i skrivefasen.

[2] I modsætning til Siim kalder jeg dem dog frontløbere, da det fremgår af datamaterialet, at de i høj grad ser sig selv som kvinder der baner vejen for andre kvinder og skaber nye muligheder for organisering og samfundsdeltagelse.

der endda bar navnet *Den Aktive Kvindeforening* udtrykte det, handler det hele om at 'være en del af samfundet, være aktiv i samfundet'. Som sådan, er der ingen tvivl om at der er en normativ dimension til genstandsfeltet i denne undersøgelse, der tydeligt præger de metodiske valg.

Jeg vil gå mere i detaljer om undersøgelsens metodiske design nedenfor, men ganske kort opsummeret fokuserer jeg på de *etniske minoritets*kvinder, fordi jeg med Christensen og Siim mener at det er et centralt spørgsmål 'om den danske utopi[3] er et potentiale eller en barriere for at udvikle et pluralistisk og mangfoldigt demokrati, der kan inkludere de sociale grupper, som er anderledes enten kulturelt, religiøst eller sprogligt' (Christensen og Siim 2001: 88).

At interviewene netop er gennemført med *foreningsaktive* etniske minoritetskvinder beror sig bl.a. på Gundelach og Torpes betragtninger om at 'Selvom foreningslivet på mange måder har ændret sig siden begyndelsen af århundredet [det 20.], lever opfattelsen af foreningernes centrale betydning for demokrati og medborgerskab videre både som en del af deres egen selvforståelse og på mere kontant vis som begrundelse for at overføre store offentlige beløb til dem' (Gundelach og Torpe, 1999: 70). Og endvidere at 'Antagelsen er, at selve mangfoldigheden af de organisatoriske fællesskaber, der på en gang ligger uden for statens politiske styring og markedets pengestyring, udgør et væsentlig demokratisk kulturskabende element' (Gundelach og Torpe, 1999: 71).

Den særlige fokus på de etniske minoritets*kvinder* hviler på nogle overvejelser om kvinders rolle som medskabere af demokratiske samfund, og selvom nedenstående citat er mere end 60 år gammelt, ligger tankegangen ikke langt fra hvad flere af respondenterne gav udtryk for var en medvirkende motivation til foreningsdannelsen: at skabe et stærkt netværk og bedre vilkår for den næste generation.

> Folkets liv bliver kun udtryk for menneskelighed i samme grad som de enkelte borgere formår at bryde ud af deres egne cirkler og blive medskabere af det fælles samfund. Alle er vi forpligtede til at være med her, kvinderne ikke mindre end mændene. Man kunne måske endda sige: Kvinderne i endnu højere grad, i hvert fald hjemmets kvinder! Mere end alle andre er de med til at forme en ny slægt, og det må ligge dem brændende på sinde at skabe et samfund, der giver børnene gode levevilkår ikke alene i materiel men også i åndelig forstand (Bodil Koch, 1946, citeret i Christensen og Siim 2001: 79).

[3] Dette er et begreb Christensen og Siim med egne ord bygger på Henning Fonsmarks (1990) diskussion af den danske demokratitradition (se Christensen og Siim 2001: 70). Skønt det ikke defineres konkret, fremgår det af Christensen og Siim 2001, kap. 3 'Køn i den danske utopi', at det utopiske element er forbundet med tanken om det deltagerorienterede demokrati, herunder også muligheden for kvinders deltagelse.

Medborgerskabets analytiske dimensioner: mægtiggørelse og myndiggørelse

Skønt fokus nedenfor vil være på kvindernes *egne* forståelser af og refleksioner over begrebet medborgerskab, vil jeg først eksplicere min teoretiske forforståelse af begrebet, da det er klart at interviewene var prægede af min tilgang, særligt fordi det yderst sjældent var et begreb bragt på bane af kvinderne selv. Desuden dikterer denne forforståelse rækkefølgen og udvælgelsen af det empiriske materiale fremstillet nedenfor.

I tråd med Siims forståelse af forskellige dimensioner ved medborgerskabsbegrebet, vil jeg fokusere både på mægtiggørelse og myndiggørelse blandt undersøgelsens kvinder. Dette er et rent analytisk greb, der ikke siger noget om medborgerskabets konkrete indhold, men det medvirker til at strukturere fremstilling af undersøgelsens empiriske materiale, der vil blive gennemlæst med øje for hhv. 'aktiv deltagelse og indflydelse' samt kvindernes personlige roller som 'frontløbere og rollemodeller'. Med en omformulering af Goul Andersen (citeret i Siim 2003: 14-15) handler det på den ene side om 'tilvejebringelsen af handle- og indflydelsesmuligheder' og på den anden side om 'den subjektive erhvervelse af kompetencer'. Siim skriver ganske vidst 'tilvejebringelsen af *politiske* handle- og indflydelsesmuligheder', men baseret på dette datasæt, ville det være en misforståelse udelukkende at læse disse kvinders engagement som et forsøg på at tilvejebringe specifikt *politiske* indflydelsesmuligheder. Enkelte fraskrev eksplicit muligheden for dette, og andre svarede på følgende måde:

> **HPN**: […] Jeg har også spurgt nogen af dem, jeg har snakket med, om de for eksempel kunne forestille sig i fremtiden at stille op til byrådet eller sådan nogen ting. Altså, tror du, der er en effekt hvad det angår? Tror du man – at du kunne forestille dig, at for eksempel nogle af deltagerne på demokratikurset kunne finde på at enten selv stille op eller opfordre andre til at stille op, eller…?
> **O**: Det er alt for tidligt.[4]

Hvorimod andre kvinder blandt de adspurgte havde siddet fx i integrationsråd, havde stillet op til disse, eller for forskellige politiske partier til både kommunal- og folketingsvalg. Baseret på spredningen i respondenternes ressourcer og fokus i deres foreninger, vil jeg derfor her tale bredt om mægtiggørelse som et generelt spørgsmål om 'tilvejebringelsen af handle- og indflydelsesmuligheder'. Med hensyn til spørgsmålet om myndiggørelse, vil datafremstillingen

[4] Skønt jeg ikke har lovet kvinderne fuld anonymitet, anser jeg det for unødvendigt at oplyse kvindernes navne. Derfor er mine egne spørgsmål angivet ved HPN, mens et vilkårligt forbogstav angiver respondenternes svar og udtalelser. Af samme årsag er udsagnene ikke kontekstualiseret til specifikke karakteristika for den enkelte forening.

fokusere på kvindernes egne opfattelser af deres personlige læringsprocesser samt deres eventuelle funktion som frontløbere.

Jeg vælger her at fremstille 'mægtiggørelse' som en rent hierarkisk relation mellem borgere og det politiske system, skønt man også kunne argumentere for, at der kan være tale om mægtiggørelse i forhold til andre (grupper af) borgere i samfundet. Denne tilgangsvinkel til begrebet giver mig altså en todimensionel forståelse, der også harmonerer med Goul Andersens fremstilling i bogen *Over-Danmark og Under-Danmark?*, hvori han taler om horisontalt medborgerskab (forholdet til andre medborgere), og vertikalt medborgerskab (forholdet til det politiske system) (Goul Andersen, 2003: 21). Det som han også omtaler som hhv. *identitetsdimensionen* og *den politiske effektivitetsfølelse*. Der kan selvfølgelig argumenteres for, at der specielt i tilfældet med etniske minoritetsborgere i samfundet også kan være tale om en identitetsdimension i forhold til den vertikale akse. Ikke desto mindre vælger jeg her den mere forenklede fremstilling af de to akser for at tydeliggøre nogle pointer i empirien. Grafisk kan disse komplementære opfattelser af medborgerskabet illustreres på følgende måde med hhv. Siims og Goul Andersens begreber:

Mægtiggørelse
'Politisk effektivitetsfølelse'

Myndiggørelse
'Identitetsdimensionen'

Det er vigtigt at understrege forskellen (på dansk) mellem statsborgerskab og medborgerskab. Jeg vil ikke medgive Krag, at når regeringen taler om 'medborgerskab' er det i form at et 'andenrangs borgerskab' eller at det er et udtryk for 'et ekskluderende borgerskab' (Krag 2007: 218) sammenholdt med begrebet statsborgerskab[5]. Derimod følger jeg Goul Andersen i at '[…] medborgerskab er statsborgerskab anvendt som sociologisk begreb. Som statsborgere har alle lige rettigheder som fuldgyldige medlemmer af et fællesskab. Medborgerskabet henviser til den faktiske udfyldelse heraf – at alle er de facto lige og ligeværdige som samfundsborgere' (Goul Andersen, 2003: 20). Baseret på den stærke fokus på at være aktiv blandt undersøgelsens kvinder selv, samt bl.a. Goul Andersens tanke om 'den faktiske udfyldelse' af medborgerskabsbegrebet, skal jeg samtidig understrege, at jeg tager udgangspunkt i kvindernes individuelle agens eller evne, vilje (og pligt) til at indgå i relationer med andre borgere. Jeg tager altså udgangspunkt i en tanke om 'aktivt medborgerskab' der i høj grad bygger på borgernes individuelle agens.

Jeg er samtidig enig med Haas i, at begrebet medborgerskab må forstås i tæt samspil med forskellige magtrelationer i samfundet, herunder særligt magten til at definere insidere og outsidere, altså fællesskabets omfang eller udgrænsning. 'Medborgerskabet er med til at bestemme, hvordan et fællesskab trækker sine grænser og udpeger sine medlemmer' (Haas, 2004: 16). 'Udgrænsningsprocesser […] er et af de vigtigste temaer at beskæftige sig med inden for minoritetsforskningen. […] Det er en kategoriserings- og definitionsproces, der skelner mellem *os* og *de andre*' (Krag 2007: 87). Det er altså en del af minoritetsforskningens barnelærdom, at vi må se på hvem fællesskabet inkluderer (og dermed ekskluderer), vi må se på fællesskabets omfang, herunder såvel flertallets ønske om eller evne til at inkludere, samt mindretallets ønske om at være en del af samfundet.

Disse magtrelationer er vigtige at have for øje i forhold til den nedenstående dokumentation af kvindernes syn på medborgerskab og deres muligheder for aktivt at påvirke samfundsudviklingen. Samtidig er det også en magtrelation, jeg som interviewer på overrumplende vis fik udstillet mig selv som en del af, i forbindelse med et interview med en midaldrende kvinde med somalisk baggrund: Jeg spurgte hende, om hun var enig i det synspunkt, at det at arbejde som frivillig i en forening bidrog til at udvise 'godt medborgerskab'. Hvortil hun svarede, at hun og de andre aktive frivillige medlemmer i foreningen nu adskillige gange havde deltaget i timelange

[5] Jeg vil dog gerne medgive, at begrebet 'medborger' har en tendens til at optræde i regeringsdokumenter i sammenhænge hvor der netop *ikke* er tale om danske statsborgere, for eksempel på integrationsministeriets hjemmeside 'Ny i Danmark', hvor man under hovedmenuen medborgerskab kan vælge mellem menuerne *enten* 'statsborgerskab' *eller* 'medborger i Danmark' (se www.nyidanmark.dk).

interviews med forskere, der fik deres gode løn for samarbejdet, hvorimod de frivillige gentagne gange forventedes at stille velvilligt op til forsknings- og integrationsprojekter uden at modtage nogen form for økonomisk anerkendelse for deres indsats.

På et praktisk såvel som teoretisk plan vil jeg derfor påpege, at denne artikel også forholder sig til spørgsmålet om at kunne rumme mangfoldighed og differentierede magtrelationer. Det er vigtigt at forholde sig til samfundets mulighed for at kunne rumme uenigheder og uensartede relationer mellem borgerne. Skønt medborgerskabsbegrebet kan synes idealiserende, udvisker det ikke i sig selv potentialet for interessemodsætninger. Potentialet for at kunne rumme uenighed eller problematiske former for sameksistens (ud fra et demokrati-perspektiv) er noget jeg vil vende tilbage til. Det er derfor vigtigt at understrege, at min medborgerskabsopfattelse ikke skal forstås som en homogeniserende eller nødvendigvis konsensus-søgende opfattelse af samfundet.

Baggrundsovervejelser

En gennemgang af eksisterende danske studier af etniske minoriteters deltagelse i foreninger eller andre former for mobilisering blandt minoritetsgrupper afslører hurtigt, at et særligt fokus på kvindernes rolle er yderst sjældent, med de to åbenlyse undtagelser af (Siim 2003 og Togeby 2003), hvoraf den sidste er et kvantitativ studie af brugen af valgretten til kommunalvalg. Kvalitative studier af kvindernes deltagelse er derfor meget begrænsede. Der findes dog en række mere eller mindre etnografisk inspirerede kvalitative studier af forskellige foreninger, der også omfatter kvindelige medlemmer med anden etnisk oprindelse end dansk, se fx Mørck 1998 samt Kehlet Christoffersen i Schwartz 2002. Ved nærmere gennemgang af disse foreninger, viser de fleste sig at være gået i opløsning siden studiernes udgivelse. Alt i alt fører en grundigere læsning af eksisterende studier af mobilisering blandt etniske minoriteter til de følgende fire hovediagttagelser:

1) De fleste forfattere peger på en tendens mod flere tvær-etniske foreninger, særligt blandt den yngre generation af den etniske minoritetsbefolkning i Danmark (se Hussain i Mikkelsen 2002b; Hammer & Bruun 2000; Mørck 1998; Mikkelsen 2003; samt Lassen & Østergaard in Hedetoft et el 2006).

2) Statslige og kommunale regler for foreningsstrukturer påvirker arbejdsbetingelserne for foreningerne, som dog samtidig virker lige så influerede af intern diversitet, og – i visse tilfælde – endog uoverensstemmelser om mål og midler (se Hussain i Mikkelsen 2002b; Mikkelsen 2003). Derfor har eksisterende case studier en tendens til at være forældede,

eftersom de fleste foreninger (særligt paraplyorganisationerne) tilsyneladende tager over efter hinanden i en uafbrudt strøm karakteriseret ved diversitet og fragmentering.

3) Der mangler generelt uafhængige midler, hvilket kan føre til to mulige strategier: at få støtte fra stat eller kommune, med alt dette indebærer i form af bureaukrati og regelsamlinger, eller at opnå støtte fra udlandet (evt. hjemlandet), hvilket flere studier også påpeger som værende en risikabel strategi (se Klausen 2005; Hammer & Bruun 2000; Mikkelsen 2002a; samt Lassen & Østergaard i Hedetoft et el 2006).

4) Skønt deltagelsesfrekvensen i lokalvalg er relativt høj (i sammenligning med andre skandinaviske lande), viser case studier af specifikke samarbejdsrelationer mellem danske beslutningstagere og minoritetsrepræsentanter, at der stadig eksisterer en mængde praktiske problemer og misforståelser, herunder at sidstnævnte ofte oplever at få en ufrivillig rolle som 'kransekagefigurer' i diverse udvalg, eller oplever at blive set som repræsentanter for gruppeinteresser snarere end partipolitiske interesser (se Togeby i Hedetoft et el 2006; Klausen 2005; Kehlet Christoffersen i Schwartz 2002).

Disse iagttagelser baseret på den eksisterende litteratur, samt de ovenfor anførte teoretisk informerede overvejelser omkring medborgerskab har alle påvirket designet af det nærværende studie. Iagttagelse 2 og 3 ovenfor går begge på strukturelle fænomener om den nationale/regionale lovgivning eller forvaltnings indflydelse på foreningsdannelsen, samt økonomiske strukturer i forhold til støttemuligheder, fundraising mm. På baggrund af disse pointer, samt et ønske om at få indsigt i den aktive foreningsdeltagelse blandt minoritetskvinder andre steder end blot i hovedstadsområdet, blev det besluttet at fokusere på de tre byer København, Århus og Aalborg. Baggrunden for dette valg var bl.a. at se på de byer, hvor koncentrationen af etniske minoriteter er størst (se tabel 1 nedenfor). Valget faldt på Aalborg som tredje lokalitet[6] både pga. geografisk spredning og fordi flygtninge i Danmark siden 1999 er blevet fordelt mellem kommunerne på grundlag af et kvotesystem[7], der har påvirket den etniske profil af lokale indvandrergrupper.

[6] Snarere end Odense, der ganske vidst er den tredje største by, men ikke længere den tredje største kommune, da Aalborg Kommune efter kommunalreformen i 2007 er blevet udvidet med et antal gamle kommuner. Se tabel 1. Samtidig ligner de demografiske fakta for Odense til en vis grad Århus, hvilket også talte for at rette blikket mod Aalborg – se igen tabel 1.

[7] Danmark indførte indvandringsstop i 1973 (Vikkelsø Slot 2004: 22), og siden da har det kun været muligt at komme til landet via familiesammenføring, hvis man har særlige kvalifikationer eller som flygtning. De to første grupper slår sig naturligt ned hos familien eller nær arbejdspladsen, mens den sidste gruppe siden introduktionen af Integrationsloven af 1. januar 1999, er anvist bosættelse i forhold til nationalt bestemte kommunale kvoter, hvorefter de skal forblive bosiddende i den udpegede kommune i mindst tre år efter at have opnået opholdstilladelse (se Vikkelsø Slot 2004: 28-30).

Således huser Aalborg en relativt stor gruppe somaliere, mens Århus huser en relativt stor gruppe af kurdere eller tyrkere.

Det er derfor værd at bide mærke i tabel 2 nedenfor, hvor København og Aalborg tilsyneladende viser et spejlvendt mønster hvad angår de relative størrelser på grupperne af indvandrere og efterkommere fra hhv. Somalia og Tyrkiet. Sådanne observationer gør at de tre byer blev anset for relevante udgangspunkter for opstøvningen af foreninger. Samtidig var det interessant at efterprøve, om lokale politikere og forvaltningspraksis påvirkede den aktive deltagelse blandt de etniske minoritetskvinder.

Tabel 1: Antallet af indvandrere og efterkommere i kommunerne, pr. 1. januar 2008.
Baseret på egne beregninger på data hentet fra Danmarks Statistik 27. marts 2008.

	Nationalt	København	Århus	Aalborg	(Odense)
Personer med dansk oprindelse	**4,969,384**	**403,900**	**258,026**	**180,804**	**163,647**
Indvandrere/flygtninge	**360,902**	**73,289**	**27,548**	**10,737**	**16,826**
Efterkommere	**116,798**	**26,510**	**10,596**	**2,608**	**6,272**
Indvandrere/flygtninge og efterkommere som andel af befolkningen	**8.8%**	**19.8%**	**12.9%**	**6.9%**	**12.4%**

Tabel 2: Antallet af indvandrere og efterkommere af hhv. somalisk og tyrkisk baggrund i kommunerne, pr. 1. januar 2008.
Baseret på egne beregninger på data fra Danmarks Statistik hentet 27. marts 2008.

	København	Århus	Aalborg
Antal somaliske flygtninge og efterkommere	**3774**	**3268**	**1185**
Somalisk oprindelse som procentdel af indvandrer-befolkningen	**3.4%**	**8.6%**	**8.9%**
Antal af tyrkiske indvandrere og efterkommere	**8076**	**4023**	**551**

Tyrkisk oprindelse som procentdel af indvandrer-befolkningen	**8.1%**	**10.5%**	**4.1%**

Design og metode

Dette projekt er baseret på en grundlæggende interesse for minoritetsgruppers demokratiske deltagelse i samfundet; og da kvinder med muslimsk baggrund bosiddende i Danmark udgør en sådan minoritet, og der samtidig eksisterer ganske få studier af deres egen oplevelse af demokratisk deltagelse, valgte jeg at fokusere på denne gruppe. I udgangspunktet var det tydeligt fra nærlæsning af akademisk litteratur samt pressen, at der ikke fandtes store landsdækkende foreninger specifikt møntet på etniske minoritets*kvinder*, og de individuelle kvinder med muslimsk baggrund, der havde pressens bevågenhed, var ikke nødvendigvis at betragte som gode kilder for etniske minoritetskvinders synspunkter. Der blev i udvælgelsen af respondenter derfor lavet et snit, der grafisk kan illustreres på denne måde:

De få politisk aktive med pressens bevågenhed

Foreningsaktive 'frontløbere', særligt forkvinder for foreninger, eller andre særligt aktive

Menige foreningsmedlemmer

Ikke aktive indvandrer- og flygtningekvinder

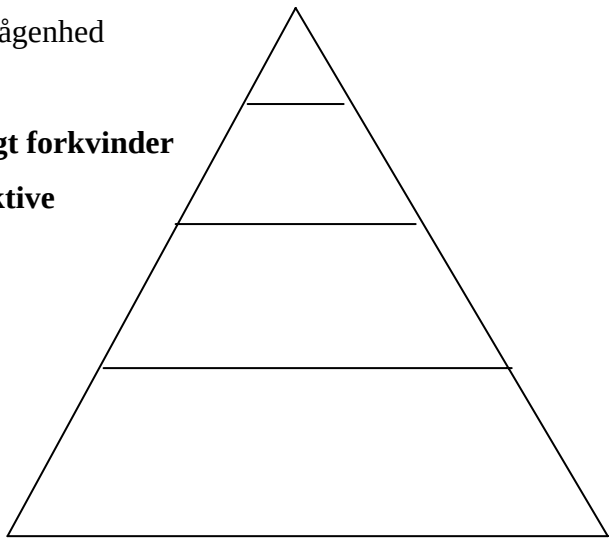

Der blev altså bevidst sigtet på at ramme den øvre del af 'mellemlaget' ud fra en antagelse om, at det var her potentialet for ny viden var størst, og samtidig ud fra en betragtning om, at de få i toppen ofte besad/besidder en så eksplicit politisk dagsorden, at det ville vanskeliggøre den mere åbne interviewform, som blev tilstræbt. Samtidig var det selvfølgelig nødvendigt at interviewe personer,

der rent faktisk besad erfaring med aktiv deltagelse i samfundet for at opnå information om de oplevede barrierer og incitamenter[8].

Foreninger er søgt udvalgt på baggrund af deres navne, som ofte inkluderer 'kvindeforening' eller andre ord der indikerer at foreningen henvender sig (primært) til kvinder[9]. Samtidig har søgekriterierne inkluderet, at der enten indgik et navn på et overvejende muslimsk oprindelsesland[10] (fx *Den Afghanske Kvindeforening* eller *Somali Women´s Organisation Denmark*), eller at navnet specifikt indikerede en tværetnisk organisering (fx *Multikulturel Kvindeklub Amager* eller *Interkulturel Kvindeforening*). Dette blev gjort for at afprøve iagttagelse nr. 1 ovenfor, nemlig at der skulle være en stigende tendens til tvær-etnisk organisering. I lighed med iagttagelse nr. 4 om oplevede problemer og barrierer i samarbejdet med danske beslutningstagere, blev dette medtaget i interviewguides under data indsamlingen. Et fuldstændigt overblik over antallet af foreninger og interviews findes i dataoversigten side 33-34.

De lokale minoritetskvindeforeninger blev fundet via søgninger på internettet, bl.a. i kommunale lister over samarbejdspartnere, samt søgning efter netværksforeninger oplistet på hhv. KVINFO og Kvinderådets hjemmesider (se www.kvinfo.dk samt www.kvinderaadet.dk). Samtidig blev der konsulteret lister over ansøgninger om og bevilling af '§18' eller '§115 støtte' i de udvalgte kommuner. Serviceloven fra 2006 indeholder i §18 en bestemmelse om, at de lokale kommunale myndigheder har pligt til at samarbejde med og støtte de frivillige foreningers arbejde (se Socialministeriet 2006a). I Servicelovens forløber (der eksisterede i perioden 1997-2006) fandtes en tilsvarende bestemmelse i §115. I det omfang de var gjort tilgængelige på kommunale hjemmesider, blev der konsulteret §115 og §18 lister fra hhv. 2005, 2006 samt 2007. I tråd med den tredje iagttagelse nævnt på side 6, er det tydeligt ud fra en læsning af *Vejledning om Kvalitet, tilsyn, tilskud til frivillige organisationer mv.* (Socialministeriet 2006b), at det kan være forholdsvist ressourcekrævende for foreninger at søge støtte ad denne vej. Dette betyder at foreninger fundet på denne måde må anses for at være rimeligt velorganiserede og ressourcestærke. Det er dog også sket, at jeg ved henvendelse til den nævnte kontaktperson på tidligere lister har fået at vide, at foreningen

[8] Som det vil fremgå af datafremstillingen nedenfor, er der flere i denne 'øvre del af mellemlaget' der aspirerer til, og/eller bliver opmuntret til, at deltage i toppen, og i nogen grad kan pyramiden forstås som en art fødekæde for morgendagens politisk aktive indvandrerkvinder. Dette gælder dog langtfra alle de interviewede.

[9] For at opnå tilstrækkelige data, blev dette omgået i Aalborg, hvor jeg i højere grad måtte stole på feltets egne oplysninger om, hvilke foreninger der havde aktive kvindelige medlemmer.

[10] Om kvinderne så rent faktisk selv identificerede sig som muslimer, var et spørgsmål der blev diskuteret i forbindelse med interviewet. For en særskilt behandling af netop dette emne, se mit bidrag 'Islam: a dead end for the integration of female immigrants in Denmark?' i Vivienne Angeles and Glenda Bonifacio (eds.), *Gender, Religion and Migration: Pathways of Integration*, Lexington Books, Maryland, 2008 – under udgivelse. Heri dokumenterer jeg, at Islam sjældent udgør en væsentlig faktor i selve foreningsarbejdet, men at ca. 1/3 af de interviewede kvinder angiver Islam som et betydende element i deres selvopfattelse.

er ophørt med at eksistere. I sådanne tilfælde har jeg alligevel udbedt mig et interview for at bidrage til at klarlægge barrierer for foreningsdeltagelse – på den måde sigter designet også på at fange de mindre ressourcestærke foreninger.

I tillæg til de nævnte strategier, er der også blevet søgt efter foreninger nævnt i forbindelse med kommunale projekter, og der er søgt oplysninger via forskellige kommunale medarbejdere (evt. over telefonen) og medarbejdere i relevante selvejende institutioner, såsom boligforeninger og for Aalborgs vedkommende 'De Frivilliges Hus'. Ad disse veje lykkedes det at gennemføre 33 samtaler med i alt 43 kvinder, heraf 24 formelle interviews med 34 kvinder indenfor hovedmålgruppen: kvinder med ikke-dansk oprindelse der er aktive i etniske minoritetsforeninger. De øvrige respondenter sad som nøglepersoner i forskellige majoritetsforeninger med tætte samarbejdsrelationer til de etniske foreninger. Se endvidere dataoversigten.

Interviewene blev gennemført i perioden august 2007 til januar 2008 på lokaliteter valgt af kvinderne selv, de varende generelt ca. 1 time, hovedparten blev optaget[11] (med kvindernes skriftlige samtykke), alle blev gennemført som relativt åbne semi-strukturerede interviews, dog med enkelte gennemgående temaer, og alle kvinder har efterfølgende fået mulighed for at kommentere på udskriften af samtalen, skønt kun få har gjort brug af det. På baggrund af udvælgelseskriterierne og det faktum, at der er tale om et udsnit af den kvindelige etniske minoritetsbefolkning i Danmark 'midt i spektret' (jævnfør pyramiden), er det klart at synspunkter og oplevelser gengivet nedenfor langt fra er repræsentative for den kvindelige indvandrerbefolkning som sådan. Der er dog en vis spredning i respondenternes profil, fx har én en ph.d. grad opnået inden ankomsten til Danmark, mens andre er uden uddannelse fra oprindelseslandet, og samtidig er der både selvstændige, privat og offentligt ansatte samt modtagere af forskellige former for overførselsindkomster blandt respondenterne. Aldersmæssigt er der også en spredning helt fra 16 år til omkring 60 år, og mens hovedparten er ankommet som flygtninge eller via familiesammenføringer, er der 14 personer der er født og opvokset i Danmark blandt de interviewede.

Aktiv deltagelse … - og indflydelse?

Et vigtigt analytisk aspekt af medborgerskabet er, som nævnt ovenfor, tanken om borgernes *mægtiggørelse*, og dermed borgernes aktive arbejde for 'tilvejebringelsen af handle- og indflydelsesmuligheder'. Som nævnt, vælger jeg at se på mægtiggørelse som en hierarkisk relation

[11] 5 interviews blev ikke optaget, to fordi respondenterne ikke ønskede det, og de øvrige tre fordi lokalemæssige forhold gjorde det praktisk umuligt. I alle 5 tilfælde blev der dog taget udførlige noter, som i lighed med de egentlige udskrifter blev sendt til kommentering hos interviewpersonerne.

mellem borgere og det politiske system, og derfor er dataudvælgelsen nedenfor fokuseret primært på udtalelser om forholdet til politik og politikere på forskellige niveauer.

Almond og Verba fremkommer i deres klassiske studie *Civic Culture* med den konklusion, at der eksisterer en direkte sammenhæng mellem borgernes deltagelse i foreninger og følelsen af politisk inklusion eller samhørighed: 'Voluntary associations are the prime means by which the function of mediating between the individual and the state is performed. Through them the individual is able to relate himself effectively and meaningfully to the political system' (Almond and Verba 1963: 300). Almond og Verba tester den hypotese at foreningsmedlemskab 'fosters the development of a democratic citizenry' (Almond and Verba 1963: 307) og at medlemmer skulle være mere bundet til demokratiske værdier end ikke-medlemmer. Deres resultater indikerer at foreningsmedlemskab rent faktisk påvirker politiske holdninger og leder til større selvtillid mht. muligheden for at påvirke politiske beslutningsprocesser, altså både til mægtiggørelse og myndiggørelse. Dog mener jeg med Granovetter (1983: 216), at en sådan direkte kausalforbindelse fra medlemskab til politisk selvtillid bliver en lidt for mekanisk forklaring. At der ikke nødvendigvis er en sådan entydig forbindelse vil blive tydeliggjort gennem citaterne nedenfor. Der er dog ingen tvivl om at langt de fleste af de interviewede satte stor pris på de muligheder foreningsarbejdet og medlemskabet gav dem, heriblandt for eksempel den pakistanske kvinde der sagde følgende:

> Jeg synes, det er en stor hjælp i Danmark, at man kan lave en forening. Der har vi fri totalt, hvor vi kan samle vores kvinder og familier og have vores egne ting, og så samtidig fortælle dem, hvordan er Danmark og hvad er de ting. Hvis de har nogle problemer, hvor de kan kontakte og hvor de kan gå. […] På den måde er det meget, meget godt, at vi kan åbne forening.

Et synspunkt der også blev bekræftet af kontaktpersonen fra en dansk forening, der søgte at støtte kvinderne i deres foreningsdannelse:

> Men jeg tror egentlig, at mange kvinder også godt kan lide det, […]. De kan godt lide at være aktive på en eller anden måde, og de kan godt se, jamen det kan være med til at gøre, at de deltager mere i samfundet og får mere at vide om at bo i Danmark og kan måske få mere indflydelse. Altså hvis de står sammen, ikke, og kan have et sted for *dem*, og måske på en eller anden måde få et… at blande sig lidt i debatten, hvis de er en virkelig velorganiseret forening. (mine understregninger).

Som indikeret ved at understrege enkelte ord i det sidste citat, er der en række forbehold forbundet med troen på muligheden for at 'tilvejebringe handle- og indflydelsesmuligheder', og ligeledes går spektret i interviewene fra en opgivende holdning eller en bevidst fravælgelse af politisk deltagelse, og til maksimal deltagelse og arbejde for forandring ved selv at stille op til forskellige politiske poster, herunder både i 'det lille' og 'det store' demokrati[12].

For at starte i den opgivende ende af spektret, fortalte en respondent med rødder i Irak, at hun var holdt op med at stemme til både kommunal- og folketingsvalg i Danmark (skønt hun havde haft statsborgerskab i 18 år), fordi hun mente at ligegyldigt hvad, ville hun og hendes familie blive ved med at blive set som fremmede og ikke mindst repræsenteret som sådan i medierne. Andre afskrev et aktivt politisk engagement med begrundelsen, at de havde for travlt med at skabe sig en karriere på arbejdsmarkedet, og skønt opfordret til at stille op til byrådet, svarede én 'Jeg har valgt et helt andet liv end at have tid til det', mens hun dog stadig lagde et stort arbejde som forkvinde i den lokale forening, og også gav udtryk for, at det ønskede hun at blive ved med. En anden ung kvinde fortalte, at hun ganske vidst var medlem af et parti og også tidligere havde stillet op for dem, men nu havde trukket sig tilbage til et mere passivt medlemskab, da hun fandt det svært at være enig i partilinien på alle punkter. Således adskilte disse to tyrkiske kvinder sig ikke fra Christensen og Siims resultater om danske kvinder i politik generelt, nemlig at 'De to vigtigste begrundelser for ikke at være medlem af et politisk parti [er] "at ville tage stilling fra sag til sag og ikke bindes af bestemte synspunkter" og "at man hellere vil præge aktiviteter og institutioner i lokalsamfundet"' (2001: 148).

På dette punkt adskiller disse to kvinder med etnisk minoritetsbaggrund sig tilsyneladende ikke fra majoritetssamfundets kvinder, og dog viste der sig alligevel at være nogle specifikt etniske overvejelser inde i billedet for den ene af dem, da jeg spurgte om foreningen havde diskuteret mulighederne for at øve direkte indflydelse på politikerne: 'Jeg tror ikke vi er modige til det endnu'. I stedet var første prioritet at få skabt et andet billede af indvandrerkvinder, så ambitionen var at påvirke samfundet gennem debat i forskellige artikler, skrifter, bøger, tv eller lignende. Et interessant modspil til denne taktik er at finde i følgende kommentar fra en kvinde med iransk baggrund:

[12] Med inspiration fra Christensen og Siim 2001: 134 vil jeg her anvende betegnelserne 'det lille demokrati' om borgernes muligheder for/oplevelser af kontrol over deres egen livssituation i forhold til lokalsamfundet, som brugere af offentlige og private tilbud, og i forhold til kommunalpolitiske beslutninger. Jeg har bevidst afskrevet mig fra at bruge betegnelse 'demokrati' inden for familiens rammer, da dette er et yderst komplekst spørgsmål om kønsroller, kultur og religion i relation til respondenternes meget differentierede livserfaringer. Begrebet 'det store demokrati' er her reserveret til landspolitiske spørgsmål, samt, i ringere grad, internationalt engagement.

> […] hvis jeg skulle have et eller andet ændret i Danmark […s]å har man 100.000 gange større indflydelse, hvis man er i danske organisationer… partier, ikke? Altså din stemme er meget stærkere, hvis du er Folketingsmedlem. Hvis du sidder i Borgerrepræsentationen eller sidder i en eller anden NGO. Altså det er… for det første er du meget velkommen og så for det andet er der *mange*, der vil høre på dig. Hvis man sidder og har sin egen gruppe, så har man ligesom næsten isoleret sig. Altså de bliver til to paralleller og det er utrolig svært at skaffe midler til at holde sådan et kvindegruppe. Det tror jeg, det er sådan måske lidt nostalgisk […] Men sådan *politisk* vil jeg foretrække altså at være i danske [organisationer].

Med andre ord mente hun, at medlemskabet i de etniske foreninger primært måtte ses som et udtryk for nostalgi, men at hvis man ville igennem med nogle eksplicit politiske synspunkter i forhold til det danske samfund, så var det mere effektivt at bruge de etablerede kanaler og danske organisationer. I hendes oplevelse 'er du meget velkommen og […der er] *mange*, der vil høre på dig', hvilket må siges at være at yderst positivt udbrud. Til gengæld udviste hun ikke meget tillid til de etniske minoritetsforeningers evne til at udvirke indflydelse.

I den forbindelse er der en anden kvindeforening i datamaterialet der er interessant, for her fik jeg et temmelig afdæmpet svar på, om de også arbejdede for at opnå indflydelse i Danmark. Forkvinden svarede at de *selvfølgelig* også gerne vil opnå indflydelse i danske sammenhænge, uden dog at nævne nogle konkrete tiltag, hvilket i sig selv ikke er så usædvanligt. Men det bemærkelsesværdige i denne sammenhæng er, at der faktisk er tale om en ganske slagkraftig forening, der bl.a. har støttet kvindebevægelsen i Afghanistan under Talebanstyret – en ganske risikabel dagsorden, da kvindebevægelsen var forbudt ved lov og arbejdede under jorden. Der er tale om kvinder, der har arbejdet aktivt for en kønspolitisk dagsorden der var forbundet med store risici. Ikke desto mindre har de tilsyneladende ikke taget konkret initiativ i danske sammenhænge, udover at snakke om at de 'gerne ville have en kvinde som statsminister' og i øvrigt melde foreningen ind i Kvinderådet.

Der er dog adskillige andre blandt respondenterne, der har mange erfaringer med at kontakte etablerede politikere – lokale såvel som nationale. For at starte i 'det lille demokrati', snakkede jeg bl.a. med en iransk kvinde, der havde siddet i det kommunale integrationsråd.

> **HPN**: Hvad var din erfaring med at sidde der? Var det… Følte du, at I havde indflydelse eller?
> **O:** Det havde vi, ja selvfølgelig. Jo, det var helt bevidst gjort, jeg kom der, jeg blev… ja, valgt til at have noget indflydelse. Altså gøre noget for mine folk.

Hun havde også gjort sig andre erfaringer og havde bl.a. i forbindelse med et demokratikursus, hun for nylig havde planlagt og gennemført for en række kvinder, inviteret 6 kvindelige lokalpolitikere fra forskellige partier til at deltage i en debat, og til hendes store glæde havde alle 6 takket ja til invitationen. I en dansk demokratisk tradition er det måske ikke så bemærkelsesværdigt, at lokalpolitikere stiller velvilligt op til den slags møder, men for denne kvinde var det en stor oplevelse.

> **O**: Ja, ja det var virkelig godt. Jeg påskønner, at det er anderledes, end hvad der foregår i vores kultur. Altså i vores lande. I Iran kan man aldrig forestille sig, at man står med en politiker under ét tag. Aldrig, aldrig. Ikke hvis man drømmer! Hvis man drømmer det, bliver man forskrækket! Ja, det var faktisk… jeg bruger de muligheder, altså jeg tænker ikke kun det er mig selv, der har den ressource. Mulighederne har hjulpet mig meget også. De personer omkring mig, mine kollegaer faktisk, værdsætter mit job, altså det er virkelig godt. Altså de siger "Du er ændret huset". Altså antallet af personer, der kommer her, ændrer sig.

Det er tydeligt at glæden ikke bliver mindre af, at de øvrige personer i hendes netværk, her i form af andre frivillige der arbejder i det samme hus, påskønner hendes bidrag til stedets succes. Og succeshistorier var der flere af, heriblandt en århusiansk forening, der efter flere års intensivt arbejde havde fået bevilget et millionbeløb til at gennemføre deres vision. De blandede sig til gengæld også meget i debatten og var en virkelig velorganiseret forening (jvnf. mine understregninger i citatet side 12[13]), til trods for at de første år forløb med uformelle møder over god mad og en kande te i hinandens lejligheder. Jeg citerer her ét blandt flere medlemmer jeg interviewede, og vælger at lade citatet være temmelig langt, da det vidner om nogle interessante strategier og overvejelser, samt at det for denne forening lykkedes at fange såvel lokal- som nationalpolitikernes opmærksomhed.

> **HPN**: […] Synes du, I har indflydelse? Har I magt?
> **B**: Ja, det er faktisk et rigtig godt spørgsmål, fordi… […] det har vi snakket meget om i styregruppen her den sidste tid. […] Selvfølgelig har vi været fremme i skoene, vi har hver gang der var en politiker, hver gang der har været nogen, som vi mener har en lille indflydelse, så har vi ligesom været der og lagt grunden, ikke? […] Og vi har jo også lidt magten, når vi snakker med politikerne, fordi at – som vi tit siger til politikerne: Det er *os*, der kender virkeligheden, det er os, der står i den her dagligdag. Vi bor

[13] Graden af organisering blev yderligere understreget for mig, da jeg ca. ½ år efter interviewene deltog i et arrangement i foreningen, der bragte flere af mine respondenter fra alle tre lokaliteter under samme tag, uden at jeg havde videregivet oplysninger om ligesindede foreninger.

her jo i området, og vi kender det her. Så et eller andet sted så sætter man jo politikerne i den situation at vi er lidt overlegne lige i det her spørgsmål. […]

HPN: Så på en eller anden måde, så bliver I hørt af lokalpolitikerne… og af integrationsministeren?

B: […] jamen altså den gamle forbrugerminister, han vidste godt hvem vi var. Familieministeren… han sagde egenhændigt at han har ikke penge til os, men hvis vi skrev til ham, så ville han gøre alt hvad han kunne, og han *mente* det. / **HPN**: Var det Lars Barfod? / **B:** Ja. Og sundhedsministeren – hvad hedder hun – socialministeren var det / **HPN**: Henriette Kjær? / **B**: Ja… vi har mødt dem begge to. […] Vi har altid kunnet trække noget op, så et eller andet sted så ved vi jo godt, vi trykker jo på nogle knapper, og det gør vi jo *helt* bevidst. Og vi provokerer jo nogen gange sådan helt vildt. Og [et andet bestyrelsesmedlem] har jo talt med statsministeren på et tidspunkt. [Jeg fik ved anden lejlighed at vide, at han havde ringet hende direkte op på mobiltelefonen].

HPN: Ja, det må også give jer sådan et 'hype', havde jeg nær sagt, i gruppen ikke?

B: Jamen altså, det er jo det der med, ikke, hvis man er lidt strategisk, hvis der kommer en minister eller hvis der kommer en politiker. […] Så har vi sat os på række 3-4, ikke? Og så alle sammen på forskellige tidspunkter […] så har hånden røget op, ikke? […] når der kommer tre, der præsenterer sig på række bagefter for [foreningen], så bliver man jo også lige…

HPN: Så det bruger I også meget bevidst, at når I præsenterer jer - / **B**: Ja det er jo… selvfølgelig. Altså man skal jo benytte sine rettigheder til demokrati, til at sige hvad man vil, og hvad man nu har af spørgsmål, ikke? Og hvor vi også har sikret os bagefter og sagt ordentlig farvel til ministeren, og hvor nu pjecen er havnet i hånden, ikke? Så jo jo…

Dette citat er særligt interessant, fordi det vidner om en grad af mægtiggørelse der næppe lader sig kue, og faktisk er 'ukueligt gåpåmod' ganske dækkende for en lang række af respondenterne. Selvom jeg selvfølgelig ikke har afdækket holdningerne hos den kvindelige minoritetsbefolkning i Danmark som helhed, er det ikke desto mindre en vigtig pointe, at jeg uden de store problemer har været i stand til at finde etniske minoritetskvindeforeninger i alle de tre udvalgte byer, der dækkede stort set alle større etniske grupper i de enkelte byer. Med andre ord skulle en kvinde der befinder sig i den nederste del af pyramiden på side 9 være i stand til at finde en forening hun kunne blive medlem af, uanset om hun ønskede deltagelse i en etnisk eller en tvær-etnisk forening. Foreningerne findes i hvert fald, selvom der selvfølgelig kan være mange andre barrierer for deltagelse[14].

Den forening, vis strategi blev dokumenteret ovenfor, er måske ikke repræsentativ for foreningernes generelle ressource-niveau. Ikke desto mindre havde *adskillige* respondenter mødt forskellige ministre og lokalpolitikere op til flere gange, og under mine besøg i også mere skrøbelige foreninger præget af intern strid om formål og formandsposter, blev jeg præsenteret for for eksempel fotoalbum, der indeholdt billeder af lokalpolitikere og ministre. Så der var helt givet

[14] Dette emne er så righoldigt diskuteret i data , at det kræver særskilt behandling andetsteds.

en oplevelse af kontakt med politikerne. På sin vis ender afsnittet her om 'tilvejebringelsen af handle- og indflydelsesmuligheder' stort set med at bekræfte Almond og Verbas tanke fra 1963.

> **G**: […] jeg kan da godt se, […] at det er jo dér, det startede. […]. Det var da stort for mig, da jeg første gang var med til at arrangere, at borgmesteren skulle komme til vores forening […]. Lige pludselig så kommer du tættere på indflydelsen, og så er det ikke så fjernt. […] Og da indså jeg, jamen ved du hvad, indflydelse ligger ikke så langt væk, hvis du gerne til tage den. Hvis du gerne vil have den, så kan du også godt få den, fordi det er *sådan* et system, vi har i Danmark. Det er sådan et demokrati, vi har, der gør, at vil du gerne, så kan du også godt komme frem, ikke? Og det synes jeg faktisk, jamen ingen tvivl om, at der har foreningsarbejde fyldt meget.

I dette tilfælde endda så vidt at denne person selv stillede op til Folketingsvalget i november 2007. På denne måde spænder dokumentationen af disse kvinders mere eller mindre bevidste arbejde for 'tilvejebringelsen af handle- og indflydelsesmuligheder' over det opgivende til den maksimale indsats for at opnå indflydelse på nationalt plan. Dermed er det billede Christensen og Siim tegner af kvindernes mulige fokusering på 'det lille demokrati' ikke nødvendigvis på bekostning af deres engagement på nationalt niveau, og desuden orienterer flere af kvinderne sig også mod både et europæisk og et internationalt eller transnationalt niveau. Det bedste eksempel i data på dette fænomen er *Somali Women´s Organisation Denmark*, der ifølge sin egen hjemmeside samarbejder med folk fra både Somalia, Ghana, Libanon, Danmark, England og Holland om et projekt imod omskæring af piger. Denne transnationale vidensdeling bliver bl.a. beskrevet på hjemmesiden på følgende måde:

> The success stories on preventing FGM [female genital mutilation] […] be shared and discussed between the participants in order to inspire to change life conditions. […] a pool of different experiences AND solutions will be created. The cooperation between 3 European partner organisations each having different experiences within the field will also develop added European value. (fra www.somaliwomen.dk, enkelte stavefejl i originalteksten er rettet).

Desuden er det interessant, at hjemmesiden linker til adskillige nationale og internationale former for nyhedsdeling, herunder 'Somalinet [der] er en stor populær hjemmeside redigeret og styret af somaliere i Canada' samt 'Nyheder om Somalia på somalisk fra BBC London'. Og selvom *Somali Women´s Organisation Denmark* måske nok var den mest udadvendte organisation blandt foreningerne, var der også andre eksempler på foreninger der aktivt brugte transnationale medier for at gøre opmærksom på deres aktiviteter, herunder en kurdisk forening

> **H:** [...] Da vi havde startet vores udstilling, den første kulturdag som vi har holdt her i Aalborg, har vi selvfølgelig sendt det tilbage til Kurdistan, og Kurdistan har vist det fra deres kanaler til *hele* Europa. […] det var en kurdisk kanal som vi har. Men næsten alle kurderne de har set det. […] så de har set det gennem fjernsynet, at der er også en kurdisk kvindeforening – og så har de kontaktet os med det samme, og de var rigtig glade for det. Og på den måde kom vi i kontakt.

Desuden er der en række foreninger i datamaterialet, der aktivt arbejder for politiske forandringer i deres hjemlande, herunder fx den *Afghanske Kvindeforening*, samt den *Kurdiske Kvindeforening* der var opstået som udbrydergruppe af et kurdisk politisk parti (se dataoversigten). Desuden var der én af de aktive kvinder med iransk baggrund fra Københavnsområdet, der ønskede at indlede samarbejde tværs over Øresund, pga. at de i Sverige 'har stor erfaring'.

Christensen og Siim konkluderer bl.a. en del af deres analyse med den måske lidt beskedne pointe at '… det lokale demokrati kan karakteriseres som en usædvanlig åben politisk arena, hvor borgerne på tværs af køn er aktive og oplever, at de kan komme igennem med deres ønsker og krav' (2001: 137). Nu er dette studie ikke baseret på et statistisk signifikant datasæt, men ikke desto mindre lader det til at være en konklusion der i hvert fald i nogen grad også afspejler de etniske minoritetskvinders oplevelser af mægtiggørelse, men samtidig skal det kraftigt understreges at flere af dem også gav udtryk for en oplevelse af, at det var muligt at komme igennem med synspunkter også udenfor det lokale demokrati, hvilket er en væsentlig pointe i sammenligning med (Christensen og Siim, 2001).

Medborgerskab, den gode borger og 'social kapital'

Det ovenstående afsnit behandler de etniske minoritetskvinders mægtiggørelse gennem deres foreninger, og det næste igen vil se på deres oplevelse af myndiggørelse. Inden da vil jeg dog indsætte en passus om kvindernes eget syn på medborgerskab og den gode borger. Dette gøres fordi kvindernes egne opfattelser af deres medborgerskab kan ses som en krumtap i samspillet mellem deres lokale engagement og videre indflydelse på samfundets politiske institutioner. 'Medborgerskab' var dog generelt ikke en del af kvindernes spontane ordforråd, enkelte forstod simpelthen ikke begrebet, og kun to af de 43 personer indførte selv spontant begrebet i vores samtale. Derfor omformulerede jeg ofte begrebet i løbet af samtalen, og spurgte til hvad respondenterne mente det ville sige at være 'en god borger' i samfundet. Dette er et metodisk spørgsmål om på en adækvat måde at transformere et forskningsbegreb til hverdagssprog. Rent

pragmatisk er svaret i denne sammenhæng, at det som hovedregel var et begreb, jeg spurgte om sent i samtalen, efter at have dannet mig et overblik over respondentens uddannelsesmæssige baggrund, ordforråd og andre relevante faktorer[15] – som fx i det følgende tilfælde, hvor begrebet simpelthen var nævnt i projektets brochure.

Spredningen i svarene på hvad det vil sige at være 'en god borger' går fra at lære at begå sig, til en tro på og vilje til at forandre samfundet. De følgende uddrag eksemplificerer svarene, i første omgang fra en iransk kvinde der stod for et kommunalt finansieret integrationsprojekt for kvinder, der i sin brochure bl.a. reklamerede med at man ville lære om 'medborgerskab'[16].

> **HPN**: Mener du, at [kvinderne] har nogle særlige behov for at blive hjulpet eller få opmærksomhed omkring de her ting, som integration og medborgerskab?
> **R**: Selvfølgelig, når de kommer her, og de bor her, de har intet kendskab til den vestlige verden. Jeg siger altid til dem, når vi er i vores hjemland, vi kører med en bil på vejen, men når vi kommer her det er havet, […] vi kan ikke køre med bilen, vi drukner alle sammen. Vi skal skifte og lære at sejle, vi skal have et skib, og vi skal sejle. […] det er et kæmpestort arbejde.

Selvom de to kvinder i den næste samtale havde betydeligt sværere ved at formulere sig på dansk, og ikke brugte så malende metaforer, er deres pointe sådan set den samme: at være en god borger i Danmark handler om at lære at begå sig og udnytte de ressourcer samfundet giver mulighed for – også når det gælder noget der måske er lidt fremmed, for eksempel som at invitere *Sex og Samfund* til at holde foredrag om prævention; hvilket kvinderne i øvrigt fremhævede som en stor succes blandt foreningens ca. 80 medlemmer.

> **HPN**: Jeg ved ikke om I kender det der begreb 'medborgerskab' – har I hørt om det? Nej, men altså hvor det handler sådan lidt om, jamen hvordan er man en god borger i samfundet. Altså hvad kan man gøre for at bidrage til den sociale sammenhæng i samfundet. Hvad synes I er vigtigt der?
> **C**: Det ved jeg ikke. / **HPN**: Nej, nej. / **C**: Det ved jeg ikke.
> **L**: Jo, jeg synes det er meget godt at kvinder kommer ud og lærer noget. Fordi vores kvinder, hvis de bare bliver hjemme, det er ikke godt for dem. Så derfor vi har forskellige ting, så de kan komme ud. Og

[15] Mange af respondenterne havde en universitetsuddannelse enten hjemmefra eller fra Danmark, og adskillige havde også mellemlange uddannelser (ofte som pædagoger) fra Danmark, og svarede beredvilligt på spørgsmål om medborgerskab, skønt de måske ikke *selv* bragte emnet på bane.
[16] Som udgangspunkt kontaktede jeg deciderede foreninger, men i flere tilfælde var nogle foreninger blevet omdannet til integrationsprojekter pga. øgede/ændrede støttemuligheder (i et enkelt tilfælde var rækkefølgen omvendt: fra projekt til forening), og i andre tilfælde var foreningsaktive kvinder blevet involveret i integrationsprojekter på baggrund af deres foreningserfaring. De blev så interviewet om erfaringerne fra begge slags arbejde, men med hovedvægt på foreningsarbejdet.

> vi spørger dem også, hvad er det I er interesserede i? Så vi kan lave program eller invitere kvinder, de kommer og fortæller om diabetes og det var et sexforbund, så vi inviterede dem også. De kom og gav lecture til vores kvinder, så de kan forstå nogle ting. Så på den måde vi synes, det er meget vigtigt, at de skal have nogle oplysninger, når de kommer.

At komme ud og at få oplysninger – dette var gennemgående temaer i langt de fleste svar, også i det næste, der forbinder det med at tage ansvar, være aktiv og opsøge viden, og dermed fokusere primært på pligter før rettigheder.

> **B**: Jamen, det snakker vi da meget om. At være en god medborger, det handler jo også nogle gange bare om at - I vores øjne - at man tager ansvar for sit eget liv, og man tager ansvar for sine børn, og man tager ansvar… måske, være aktiv og opsøge viden […] – jeg tror vi ser os lidt alle sammen som en globaliseret gruppe, som egentlig ikke… vi bor i Danmark, det forholder vi os til, og der er så nogle rettigheder, og vi ved godt hvordan demokratiet ser ud i Danmark og dermed så har vi jo så nogle medborgerrettigheder.

Et andet medlem af samme foreningsbestyrelse nævnte helt spontant, at det at leve i et demokrati indebærer at man skal være bevidst om både sine rettigheder men *også* om sine pligter, og hun bragte selv begrebet ’medborger’ på banen. På spørgsmålet om hvad hun mente det vil sige at være en god medborger, svarede hun at for at være ’etnisk medborger’ er den første pligt at man lærer sproget, desuden bør man ’besøge en dansker, sige hej til sin nabo, deltage i fester og i det hele taget være aktiv i nabolaget’. Hun mente, at når det kommer til medborgerskab, tænker alt for mange kun på deres rettigheder og glemmer deres pligter.

En palæstinensisk kvinde (der i parentes bemærket bar tørklæde) tilføjede, at det samtidig med den aktive deltagelse i samfundet var yderst vigtigt ’at vi får *anerkendelse* som muslimske borgere i Danmark’. På dette spørgsmål svarede en anden kvinde

> **HPN:** […] Hvad med dig selv? Føler du at andre danskere accepterer dig som medborger, eller hvordan har du det med det?
>
> **N:** Jeg tror de *skal*. Det har de også gjort i allerhøjeste grad. Jeg har ikke haft de store problemer. Overhovedet. Også fordi jeg er den som jeg er – jeg *kæfter* op lige så snart der er noget der ikke passer mig, og jeg generer ikke nogen. Jeg har arbejde. Jeg prøver at være en god medborger. Jeg lærer også utroligt meget til daglig. Jeg kan aldrig sidde og sige ’min integrationsprocess har nået toppen’. Man bliver *aldrig* færdig med at integrere sig, *aldrig* nogensinde. […] Men lige så snart jeg ikke modtager respekt, så skifter jeg også kanal. Så nemt er det. […]

Adskillige gav også udtryk for at de etniske minoritets*kvinder* havde et særligt behov for at deltage i foreninger og udtrykke deres medborgerskab ad denne vej, bl.a. eksemplificeret ved følgende udsagn: '[…] jeg mener faktisk også, *især* for kvinder, er det rigtig godt. Mænd har ikke så svært ved at komme ud, og mænd har ikke så svært ved at mødes, og der tænker jeg primært på etniske minoritetskvinder, og jeg tænker ikke på sådan nogen som mig selv, som har et hav af netværk og taler dansk flydende osv. Jeg tænker mere på dem, der har det lidt sværere'. At familien kan være en barriere blev eksplicit formuleret i det følgende, og denne kvinde var, som flere andre blandt respondenterne, fraskilt.

> **HPN:** […] synes du der mangler nogle muligheder særligt for kvinder for at være aktive medborgere?
> **N:** Ja! Familien for nogen. […] statsministeren var på besøg her for to måneder siden angående nogle kvinder på vej til selvstændighed. Og så var der et panel hvor fire forskellige kvinder fra forskellige nationaliteter skulle stå og præsentere enten deres vej til succes eller deres firma. Og det var så tragisk at da de skulle præsentere sig selv, […] så startede de med at sige 'jeg har været gift et par gange og nu bor jeg med en bestemt mand fra en bestemt nationalitet, *derfor* kan jeg være mig selv'. Det er så tragisk synes jeg. For mig som etnisk kvinde […] så var det så tragisk at dette er prisen for at være aktiv. At det er prisen for at være sig selv.

Det med også at forsøge at gøre noget for dem, der måske havde lidt sværere ved at få lov til at komme udenfor hjemmene, var et tema der gik igen for en tvær-etnisk forening for unge kvinder, der dog så deres bidrag som lokalt snarere end nationalt (skønt jeg ved selv at deltage i deres festival oplevede, at der bestemt også kom deltagere fra udenfor lokalområdet). Her to bestyrelsesmedlemmer der supplerer hinanden på spørgsmålet om at bidrage til et godt medborgerskab:

> **D**: Altså, der er jo det der med at vi gør en forskel for de piger, for de unge piger, som har den mulighed for at komme til pigefestivalen eller være med i [foreningen]. […] Så jeg tror ikke det primære, altså det er det i hvert fald ikke for mit vedkommende, at jeg fortsætter ikke her i [foreningen] fordi det er for mit eget bedste. Det er bl.a. for folk herude.
> **E:** Men jeg tænker ikke, at projektet er en fordel for det danske samfund, […] altså den danske stat eller landet set udefra, men jeg tænker mere, at det er den fordel for lokalområdet og for [byen] i det hele taget.

Fokus på lokalsamfundet blev bekræftet i en anden geografisk kontekst af forkvinden for en overvejende tyrkisk forening med mange 2. generationsindvandrere:

> **HPN**: Opfatter I *selv*, at I bidrager til samfundet ved at [have en forening].
> **I**: Ja, og det er jo også derfor at vi bliver ved. Jeg har jo sagt flere gange, at vi er klar over at vi ikke kan løse alle problemer, men vi ved at vi har *rigtig* stor betydning i [lokalområdet], og derfor bliver vi ved, altså uanset om der dukker tre op om fredagen eller om der dukker 30 op, så bliver vi ved, fordi vi ved at vi har gjort en forskel og det gør vi også.

En enkelt respondent med kurdiske rødder havde dog et overraskende subtilt syn på den mulige sammenhæng mellem foreningsdeltagelse og demokratisering af samfundet, da hun med følgende udtalelse spontant nærmest duplikerede Sheri Bermans pointe fra artiklen 'Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic', hvori hun diskuterer risikoen for, at en høj grad af foreningsdeltagelse i et samfund også kan lede til 'asocial social kapital' (Berman, 1997), hvilket jeg her vil definere som 'netværksdannelse der forstærker eksisterende skel i samfundet'. Men først respondenten:

> **J**: En god medborger, så er det at respektere normer og værdier i det land man bor i. Når jeg kommer til Danmark, så skal jeg respektere de danske normer og værdier. Og jeg skal være en god medborger, ligesom at betale skat, ikke lave bedrageri og være ærlig og åben og jeg skal ikke kalde dig vantro, fordi du har en anden religion og baggrund.
> **HPN**: Der er nogen, der siger, at […] det med at danne foreninger, at det også er udtryk for at man er en god medborger… Synes du at det er rigtigt, altså at der er en sammenhæng der?
> **J**: Hvis foreningen er åben og bidrager med noget til det danske samfund. Jeg vil ikke danne en forening, som kan tage de unge, og så skal gå imod det danske samfund. Så de kalder sig en forening, men deres arbejde er det stik modsatte, det kalder jeg ikke en god medborger.

Som Gundelach og Torpe påpeger, kan foreningsdannelse også være med til at 'reproducere og forstærke de sociale opdelinger i samfundet' (Gundelach og Torpe 1999: 76-77). Det er altså ikke omfanget af foreningsnetværk der danner 'social kapital', som Berman netop pointerer, men derimod har det 'stor betydning, om foreningerne formår at spille sammen med det omgivende samfund, og om de politiske institutioner reagerer åbent og responsivt på foreningsvirksomheden' (Gundelach og Torpe 1999: 79). Med et begreb fra Putnams analyser af social kapital i hhv. Italien og USA (Putnam 1993 samt 2000), er det derfor vigtigt at kigge på hhv. 'bonding' og 'bridging' social kapital, altså om foreningsaktiviteterne er med til at forstærke eksisterende bånd mellem sociale grupper ('bonde' dem) eller bidrager til at bygge bro mellem forskellige sociale grupper (bridging). Denne tanke gengives også i mine data af yderligere en respondent, der sad som kontaktperson til forskellige etniske minoritetsforeninger i en af byerne:

> **Q:** […] det som man i de senere år er begyndt at snakke om i forbindelse med integration, det er det der hedder 'det aktive medborgerskab'. Og der kan man sige, at ud fra den betragtning, så bare det at du er aktiv og at du deltager, så er du i en eller anden forstand integreret. Så kan det godt være at du plæderer for at kvinderne burde gå hjemme, fx, og ikke være ude på arbejdsmarkedet. Men du er i hvert fald aktiv og udadvendt i en foreningssammenhæng. Det bliver lidt paradoksalt!

På baggrund af de to sidst citerede respondenter, lader det altså til at, i det omfang de kan siges at have en bevidst reflekteret medborgerskabsopfattelse, er denne i hvert fald ikke deliberativ, i den forstand at begge disse respondenter stiller sig tvivlende overfor om alle typer af opfattelser og interesser nødvendigvis skal tillades en plads og et udtryk i samfundet. 'Når jeg kommer til Danmark, så skal jeg respektere de danske normer og værdier' og 'jeg skal ikke kalde dig vantro'.

Alt i alt peger ovenstående empiriske data på, at skønt 'medborgerskab' ikke nødvendigvis var en del af kvindernes aktive ordforråd, lå deres holdninger i forhold til deltagelse i både det lille og det store demokrati tæt op ad tanken om *aktivt medborgerskab* som en styrke for samfundet. Dette er ikke overraskende, i og med at der i dataudvælgelsen blev fokuseret på de foreningsaktive kvinder, herunder dem vis foreninger modtog §18 støtte, og derfor pr. definition udførte frivilligt socialt arbejde, kommunerne anså for at være af vigtighed. De to sidst citerede kvinder, med deres pointer om at foreningsdannelse også kan medvirke til at modarbejde samfundet, har fat i et væsentligt aspekt ved undersøgelsen af medborgerskabsfølelsen. Risikoen for asocial social kapital gør sig dog næppe gældende for de interviewede personer, og i det hele taget må undersøgelsen tilslutte sig Christensen og Siims konklusion på deres diskussion af demokratiske normer, medborgerværdier og kønspolitiske holdninger, nemlig at

> Vores konklusion er, at kvinders aktive lokale medborgerskab og opbakning bag de demokratiske normer og værdier set i et demokratisk perspektiv er en styrke. Der er ikke noget i undersøgelsen der tyder på, at kvinders optagethed af nære samfundsspørgsmål i dag står i modsætning til interesse for landspolitik (Christensen og Siim 2001: 182).

Det interessante her er, at Christensen og Siims analyse og diskussion dækker den danske befolkning som helhed, med særligt fokus på eventuelle forskelle i demokratiske værdier blandt kvinder og mænd. Selvom denne artikel ikke bygger på at statistisk signifikant materiale, er det bemærkelsesværdigt at de holdninger og værdier som de interviewede kvinder har givet udtryk for undervejs, lader til at afspejle holdninger og værdier hos de etnisk danske kvinder. Undersøgelsens

kvinder bakker utvetydigt op om tanken om et aktivt medborgerskab, der indebærer at man skal lære at begå sig i det danske samfund, men også være en lovlydig borger, 'ikke begå bedrageri', 'betale sin skat', 'sige hej til sin nabo' og 'være aktiv i lokalområdet'.

Frontløbere og rollemodeller

I forhold til den anden teoretiske dimension af medborgerskabsbegrebet, nemlig tanken om den individuelle myndiggørelse eller 'den subjektive erhvervelse af kompetencer', indeholder dette afsnit en række ret forskellige betragtninger over hvad foreningsarbejdet kan bidrage med i forhold til ens personlige udvikling af kompetencer, lige fra at lære at skrive ansøgninger, fundraise, deltage i møder og tale med pressen, eksemplificeret i det følgende ved erfaringer i to forskellige tværetniske foreninger, der blev ledet hhv. af en gruppe yngre og en gruppe midaldrende kvinder.

> **P**: Altså klart, vi lærer jo at skrive ansøgninger til fx de der fonde og til når vi skal leje nogle sangere, sådan noget som det her, det kan vi jo bruge, når vi skal søge et arbejde senere. […] altså det kan vi tage med os. Også når man starter et projekt fra bunden af, og så finde ud af hvad der sker – ligesom pigefestivalen, den starter vi jo fra bunden af. Med det hele, og så bliver det større og større.
> **E:** Også bare generelt erfaring. Det er jo erfaringer på mange måder, det er socialt og det er samarbejde, jamen sådan set alt.

> **HPN**: Hvis man så skal spørge jer som forkvinde og næstforkvinde: Synes I selv, I lærer noget af det her I laver her? Eller hvad får I selv ud af det? Hvordan kan det være, at I vil bruge jeres tid –
> **L**: Jo selvfølgelig, mange ting. Der er mange møder vi har. Kan du huske forskellige møder? / **C**: Der er godt nok at lære, kurser, ja, og så… […] / **L**: […] vi lærer mange ting selv og så… Vi kommer med nye ideer…

Ud over det aspekt med at lære af kontakten med det omgivende samfund, og fx helt specifikt Kvinderådets foreningskurser, var der også en anden dimension af læringsprocessen, nemlig den der handlede om at videregive erfaring og 'empowerment' til ens egen etniske gruppe, eller den gruppe man nu måtte identificere sig med[17].

> **S:** My organisation – I am thinking of handing it over to the young people. The young generation to take over. […] I am teaching them. So when they are strong enough for that, I will hand over to them.

[17] Jeg har i dette valgt at bruge begreberne mægtiggørelse og myndiggørelse frem for 'empowerment', da disse to indfører en frugtbar analytisk distinktion. Ikke desto mindre nævner jeg her begrebet 'empowerment', fordi det netop var en del af denne kvindes eget aktive ordforråd og udgjorde en del af hendes beskrivelse af foreningens virke. Efter hendes eget valg blev netop dette interview gennemført på engelsk.

> That will be nice. […] Then I can be advisor. […] And sometimes I want to take the young girls to conferences in Europe, so that they can get the experience from there. Then they can continue the work.

Ud over bevidstheden om at videregive ressourcer til 'ens egne', vidner dette citat også om en orientering mod Europa og den videre verden i det hele taget (denne kvinde havde fx også deltaget i FNs store Kvindekonference i Beijing i 1995), og i tråd med pointerne ovenfor, er der ingen tegn på, at en orientering mod 'det lille demokrati' blandt de interviewede kvinder lukkede af for ambitioner i forhold til 'det store demokrati' eller for en orientering mod den øvrige verden, således denne kurdiske kvinde, der efter 14 års ophold i Danmark havde besluttet at flytte med familien til England.

> **H:** Jeg har altid drømt om at der kommer en kurdisk kvinde en dag og bliver medlem af regeringen. Så det er også en stor drøm jeg har! Jeg har for mig selv! Men jeg synes det er for svært lige præcis her i Danmark.
> **HPN:** Tror du det er nemmere i England for eksempel?
> **H:** Jeg ved det ikke. Men jeg kender mange kurdere som har direkte samarbejde ovre i England – de har mødt Tony Blair, og de har stor kontakt med hinanden. […] jeg synes at de er endnu mere aktive derovre. Kvinderne, lige præcis kvinderne, de er meget aktive og de arbejder som politikere, lokalpolitikere – men *ikke* her i Danmark. I Danmark tænker de fleste kvinder på den måde at 'neej, vores kultur er at kvinderne skal være hjemme og passe børn og…' . […] Men jeg har en stor drøm. Jeg har altid haft det sådan, at det er det jeg er god til: at være politiker og arbejde som journalist og ja. [griner] Selvom det er svært!

Hun var ikke ene om at demonstrere en tro på sig selv og sine evner til at påvirke omverdenen. Men samtidig var hun heller ikke ene om at føle, at påskønnelsen af sådan en selvtillid og engagement havde særligt vanskelige vilkår i det danske samfund. Således sagde en anden kvinde:

> **R**: Som foreningsformand, man skal bare vide mange gode ting. Ligesom jeg skal bare lære at være en leder, at arrangere. Jeg skal bare vide, hvordan skal bare blive stærk. Jeg ved ikke, hvor jeg havde læst det – Mahatma Gandhis liv, historie, når han er begyndt… han er begyndt fra nul. Men en dag han fik at vide, en million mennesker de kommer efter ham. Han vidste ikke, hans mening den havde sådan… Det var min tankegang, det var sådan, ikke også. Nu jeg bare tænker, jeg ved godt, det kommer en dag, millioner af kvinder efter mig, fordi det er nogle ting, de kommer indefra.

- Men tilføjede at hun netop var vendt tilbage til Danmark efter et flere måneder langt ophold i USA, hvor hun havde haft kontakt til mange forskellige mennesker, heriblandt en advokat, der ikke

kunne forstå at hun ikke var mere værdsat i det danske samfund, når hun lavede så mange foreningsaktiviteter. I kvindens egen gengivelse havde advokaten udtrykt at: 'Men du har en stor ressource, det betyder meget til vores samfund. Du er mere værdifuld til os', hvortil kvinden tilføjede overfor mig 'Og derfor, man bliver mere glad, når man bare får bare at vide, man er værdifuld'. Noget hun ikke følte danskere var særligt gode til at udtrykke overfor hende eller andre aktive frivillige. At formandsposterne i foreningerne, og dermed rollen som frontløbere, ikke altid er helt taknemlige at besidde, eller at det måske kræver nogle personlige ofre, kommer også til udtryk i de to følgende citater:

> **HPN**: Men hvad så det her foreningsliv, får du noget ud af det også, sådan personligt, har det givet dig nogen erfaringer du kan bruge, eller?
> **I**: Altså, jeg har jo *givet* mere end jeg har *fået*, men det giver altså også én noget tilfredshed, at man ved at man har været der for andre, at folk kan ringe til én.

> **A:** Ja, nogle gange tænker jeg 'Åh Anna, efter 31 år som studerende på forskellige niveauer bliver du arbejdsløs, og arbejder ikke med dit eget fag. Og du skal bevise at du er dygtig til noget hele tiden'. Men jeg kommer hele tiden tilbage til 'Anna, du har startet som arbejdsløs og flygtning her i Danmark, men nu hjælper du andre mennesker med at etablere deres liv her i Danmark'. Nogle gange bliver jeg 'Årh' – jeg havde stor succes som lærer på universitetet den gang, med min faglige uddannelse. Men det har været min chance at jeg ikke kan lade være med at etablere mig. (navnet på personen er ændret)

Det sidste citat understreger, at mange af de interviewede kvinder var endog ganske højtuddannede, og at det derfor kan virke temmelig paradoksalt at tale om et behov for deres politiske myndiggørelse. Tværtimod manglede der snarere en anerkendelse af de faktisk tilstedeværende ressourcer, 'den energi der kommer indefra', også hos den næste kvinde, der på trods af sin opvækst i en uuddannet familie i det nordlige Iran og det faktum at hun aldrig havde fået mulighed for at bruge sin egen uddannelse som bankassistent i Danmark fortalte om sin interkulturelle forening:

> **R:** Det udviklede sig uden at jeg bare tænke på, hvordan jeg har startet. Jeg bare komme i gang med naboer, med familie, men hvordan jeg skal bare… kommer bare reklamere for vores forening, hvad laver vi. Jeg lærte utrolig mange gode ting.
> **HPN**: Hvem lærte du af, eller hvordan fandt du ud af / **R**: Jamen, det er det samme, jeg har sagt nu, man er interesseret til noget, det er energi der kommer indefra, ikke også? Men man går bare og finder ud, hvor skal man være.

Denne entusiasme og tilfredsstillelse ved at kunne bidrage med noget gik igen hos flere andre uanset national oprindelse, som fx den unge tyrkiske kvinde der sagde 'Som person er jeg også typen som blander mig meget og har holdninger' og 'Jeg kan simpelthen ikke forestille mig at være passiv tilskuer til samfundsudviklingen', og samtidig påpegede et særligt kønspolitisk aspekt ved sit eget engagement 'Jeg synes kampen er vigtig, især for kvinderne'. Dette synspunkt vandt genklang hos en irakisk kvinde, der sagde

> **H:** Jeg synes jeg kan, og jeg har nogen gode ideer, som jeg kan klare. Jeg tror på mig selv, hvis man kan sige det på den måde. Og indtil nu, alle de ting vi har gjort, var alle tilfredse med. […] indtil nu har jeg godt kunnet lide at arbejde, at gøre noget for mit land og for mit folk, børnene og kvinderne. Og nogen gange, når jeg hører mange dårlige ting som vores kvinder kommer igennem fra deres mænd og fra deres familier, bliver jeg rigtig ked af det, og jeg *vil* gøre noget for dem.

Den individuelle såvel som den kollektive myndiggørelse spillede derfor en stor rolle, uanset om der var tale om intra-etniske (som i det sidste citat) eller tvær-etniske foreninger (som i de to foregående). Og skønt der ganske vidst også var mange historier om frustrerede ambitioner, uddannelser der aldrig var blevet brugt, strandede projekter der aldrig var blevet fulgt op på, og ubesvarede henvendelser til kommunerne, vil det alligevel være mest rammende at afslutte diskussion af 'den subjektive erhvervelse af kompetencer' med nedenstående citat af en kvinde, der i den grad vidste hvad hun ville og forstod at gennemføre det:

> **HPN:** So are you feeling you are achieving something with the work you are doing?
> **S:** A *lot.*
> **HPN:** Like what? Have you got any examples?
> **S:** You have a self-confidence. You think you are doing something yourself, without guiding, without someone to guide you and point out 'do this and do that'. You do it yourself. Therefore you get self-confidence. If you do it yourself you are very satisfied with this.

Den nærliggende normative konklusion må blive, at det i høj grad handler om at anerkende de faktisk tilstedeværende ressourcer. Skønt jeg ikke har redegjort for det her, havde adskillige af respondenterne erfaring med frivilligt socialt arbejde i deres hjemlande inden de flygtede til Danmark (dette gælder i nogen grad for de flygtede kvinder, men sjældent for de indvandrede eller familiesammenførte[18]). Det handler ikke om at kvinderne skal indgå i en læring til demokrati, men

[18] Denne pointe støttes af Jørgensens fund i forbindelse med hendes opsporende arbejde i forhold til etniske minoritetsforeninger i Aalborg kommune gennemført i 2006 (Jørgensen 2007: 22).

snarere om at anerkende mulighederne for at disse kvinder kan bidrage med nye vinkler på det demokratiske medborgerskab.

Mørck skriver i sit bidrag til Christensen og Siim om forskellen på en 'loyalitetsmoral' og en 'retfærdighedsmoral' blandt forskellige generationer af indvandrere i Danmark, og at de unge står i en særligt vanskelig situation ved at skulle forene den dominerende danske retfærdighedsmoral med forældrenes loyalitetsmoral (Mørck i Christensen og Siim 2001: 235). Jeg vil her påpege, at jeg ikke ser nogen entydig generationsforskel (eller for den sags skyld en forskel baseret på national oprindelse) i den politiske kultur blandt respondenterne. Dette skyldes selvfølgelig nok i høj grad udvælgelsen af de foreningsaktive, men ikke desto mindre er det farligt at portrættere de etniske minoritetskvinder som om de nødvendigvis må foretage et radikalt brud med deres bagland for at passe ind i en dansk (eller universalistisk) politisk kultur. Selvom artiklen her ikke levner plads til en længere diskussion af dette emne, var der masser af fortællinger om opbakning fra både fædre og mødre samt ægtefæller i interviewmaterialet, men selvfølgelig også om enkelte brud og problematiske forbindelser til baglandet.

Analytisk videreudvikling: et tredimensionelt medborgerskabsbegreb

På side 6 skrev jeg, at jeg ville vende tilbage til potentialet for at kunne rumme uenigheder eller problematiske former for sameksistens (ud fra et demokrati-perspektiv). Dette kan også omtales som de multikulturelle udfordringer til den aktive samfundsdeltagelse. Ganske vidst indeholder data ikke mange tegn på konfliktfyldte relationer, men det er en oplagt antagelse, at dette formodentlig skyldes respondentudvælgelsen: nemlig de foreningsaktive etniske minoritetskvinder. Som sådan er der tale om en gruppe, der aktivt søger deltagelse i det danske demokrati.

Derfor er det netop interessant at to respondenter uafhængigt af hinanden (og i øvrigt i hhv. København og Aalborg) begge nævnte faren for anti-demokratisk organisering. I forbindelse med disse to respondenters betragtninger over det paradoksale i at foreningsdannelse og –deltagelse også kan medvirke til at forstærke eksisterende skel i samfundet, nævnte jeg kort (side 22), at det virker oplagt at indtænke begrebet om social kapital og særligt pointerne om bridging og bonding social kapital som en teoretisk dimension af medborgerskabsbegrebet. Jeg anser dog ikke 'social kapital' for at være et særligt veldefineret sociologisk begreb, og holder mig derfor her til at diskutere fænomenerne om bridging og bonding social kapital som Granovetter fremstiller det i hhv. Granovetter (1973 og 1983).

Det kan være interessant at samtænke medborgerskabsbegrebet med tanken om et mangfoldigt samfund med interessemodsætninger, eller i hvert fald et samfund med nogle skel der evt. skal bygges bro over, fx skel mellem etniske grupper i samfundet. Disse overvejelser, samt Jodi Deans tanker om *Solidarity of Strangers*, hvori hun blandt andet siger at 'In contrast to conventional solidarity in which dissent always carries with it the potential for disruption, *reflective solidarity* builds from ties created by dissent' (Dean 1996: 29), leder mig frem til at foreslå en tredimensional opfattelse af medborgerskabsbegrebet. Denne opfattelse kan illustreres på følgende måde:

Mægtiggørelse
'Politisk effektivitetsfølelse'

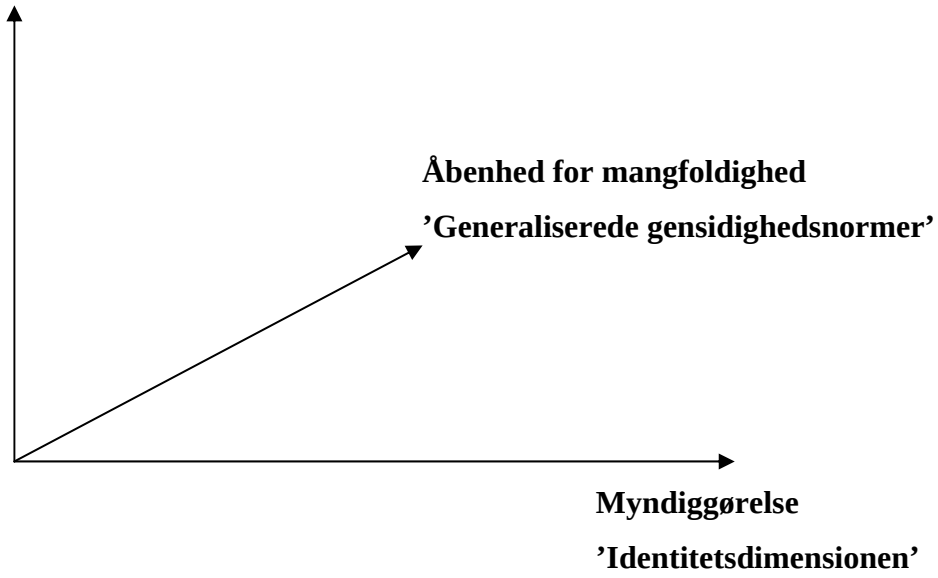

Ved at indsætte denne tredje dimension, kan det lade sig gøre at indfange nogle kvalitetsmæssige aspekter ved medborgerskabsopfattelsen. Med Deans udtryk kunne man kalde dette for 'solidaritetsdimensionen', men da dette ikke er et begreb der optræder i data, vælger jeg i stedet at snakke om 'åbenhed for mangfoldighed', da spørgsmålet drejer sig om forskellighed og identifikation, samt en global orientering og åbenhed for mangfoldighed blandt respondenterne - disse emner blev både direkte og indirekte berørt i interviewene. Inspireret af Dean, kunne man opdele denne akse i tre progressive elementer med hhv. affectional, conventional and reflective solidarity. Christensen og Siim opsummerer Deans opfattelse af disse former for solidaritet på følgende måde:

> Jodi Dean (1995, 1996) skelner mellem tre former for solidaritet: 1) Følelsesmæssig solidaritet, som henviser til intime relationer, der hviler på en følelse af gensidig omsorg for konkrete personer fx i familien. 2) Konventionel solidaritet, som henviser til anerkendelse af medlemmer af samme gruppe, fx fagforeninger (*eller samme etniske gruppe, eller indvandrerkvinder generelt, min tilføjelse*). Og 3) Refleksiv solidaritet, som henviser til gensidige forventninger om ansvarlige relationer, der hviler på anerkendelse af andre medborgeres forskellighed. Dean argumenterer for at de to første former for solidaritet er begrænsede, fordi de hviler på en eksklusion af medborgere, som ikke tilhører gruppen af venner eller familie, eller er medlemmer af samme sociale eller politiske gruppe. Refleksiv solidaritet bygger derimod på åbne og kommunikative bånd, som giver mulighed for ansvarlighed og for accept af forskelle, og derfor angiver en bro mellem identitet og universalitet (Dean, 1996: 29-30, citeret i Christensen og Siim 2001: 33).

Uanset om man anvender Deans terminologi eller ej, udgøres denne akse altså af forskellige progressive medborgerorienteringer mod hhv. egen familie og nære venner, spændende til samfundet som helhed. Deans mellemliggende position om konventionel solidaritet afhænger selvfølgelig af hvilke personer, der er tale om og hvad deres fremtrædende selvforståelse er. I forbindelse med det datamateriale, der her er blevet præsenteret, kunne man forestille sig at respondenternes egen forestilling om 'hvem der er medlemmer af samme gruppe' kunne spænde fra hhv. alle kvinder med sammen etniske baggrund bosat i Danmark, eller alle med blot samme etniske baggrund, eller alternativt fx alle etniske minoritetskvinder i Danmark eller simpelthen alle kvinder i Danmark. Mulighederne her er utallige, og det er tydeligt at begreberne om bridging og bonding social kapital kan fortolkes forskelligt ind i disse situationer – er det fx et udtryk for bridging eller bonding hvis det kan dokumenteres at undersøgelsens kvinder identificerer sig solidarisk med hinanden på tværs af etniske eller nationale skel? Der er altså ikke tale om nogen absolut målestok, men snarere en ny akse i medborgerskabsbegrebet som skal tydeliggøre nogle pointer, der undviger os ved en simpel mægtiggørelse/myndiggørelse forståelse af medborgerskabsbegrebet.

I forhold til de her fremstillede data, udfordrer denne mere komplekse forståelse af medborgerskabsbegrebet tanken om et simpelt binært billede af *dem* og *os* – et billede der netop ofte kendetegner opfattelsen af den multikulturelle udfordring. Dette harmonerer også med Deans eget erklærede mål fra introduktionen, hvori hun skriver at

> This books offers a way to conceive of a "we" without labels. Positioning reflective solidarity as the bridge between identity and universality, as the precondition of mutual recognition necessary for claims

> to universality under pluralist, postmodern conditions, it argues that a communicative understanding of "we" enables us to think of difference differently, to overcome the competing dualisms of us/them, male/female, white/black, straight/gay, public/private, general/particular (Dean 1996: 3).

Opsummerende, kan de her fremstillede data altså bidrage til en analytisk videreudvikling af medborgerskabsbegrebet fra den todimensionale model der indgår i de indledende overvejelser, og til en tredimensional model, der også medtænker åbenhed for mangfoldighed (eller mangel på samme).

Konklusion

Med tanken om åbenhed for mangfoldighed, eller det Goul Andersen omtaler som 'generaliserede gensidighedsnormer' (Goul Andersen, 2003: 247), sigter jeg på at bevæge mig fra et specifikt dataniveau til et generelt teoretiske niveau, der kan bidrage til at indfange viden om generaliserede spørgsmål om hvem man orienterer sig imod. Og om graden af engagement eventuelt er relativ til graden af homogenitet eller mangfoldighed indenfor samfundet. Modellen i sig selv giver selvfølgelig ingen svar på disse spørgsmål, men den er i det mindste en måde hvorpå man kan italesætte en ikke-homogeniserende opfattelse af medborgerskabsbegrebet. Tanken om at 'italesætte' forskellige opfattelser og interesser fanger også en anden vigtig pointe i denne artikel, nemlig at skønt udgangspunktet i høj grad var 'det aktive medborgerskab', peger artiklens konklusion mere i retning af en deliberativ opfattelse af medborgerskabsbegrebet, eller det Dean i citatet ovenfor omtaler som 'a communicative understanding of "we"'. Dermed ønsker jeg at påpege, at de multikulturelle udfordringer (eller udfordringer der opstår på baggrund af andre former for mangfoldighed end netop de kulturelle) til den aktive samfundsdeltagelse i høj grad må imødegås ved en deliberativ tilgang til medborgerskabsbegrebet – uden dog nødvendigvis at være konsensussøgende.

Udover denne teoretiske raffinering af medborgerskabsopfattelsen, er det også muligt at drage en række andre langt mere specifikke konklusioner på baggrund af det indsamlede materiale. Da fokus i undersøgelsen netop har været på de kvinder med indvandrer- og flygtningebaggrund der har engageret sig i frivilligt socialt arbejde og dannet kvindeforeninger, er det ikke overraskende at undersøgelsens resultater peger på en stor grad af 'konventionel solidaritet' i Deans terminologi – det være sig solidaritet med egen etnisk gruppe eller minoritetskvinder eller kvinder generelt. Samtidig er der dog tydelige tegn på det, Dean kalder 'refleksiv solidaritet' i datamaterialet, og dette til trods for at de interviewede tilhører en gruppe der ofte direkte eller

indirekte får sat spørgsmålstegn ved deres eget tilhørsforhold til det bredere samfund. Således dokumenterer datamaterialet blandt andet, at de adspurgte kvinder har et ønske om at blive anerkendt som (muslimske) borgere i Danmark, og også i nogen grad allerede føler en sådan anerkendelse. Yderligere fremgår det af oversigten side 33-34, at rundt regnet halvdelen af foreningerne er tværetniske – skønt enkelte mere af navn end af gavn.

Desuden lader engagementet i 'det lille demokrati' til at have en positiv indvirkning på opfattelsen af egne handle- og indflydelsesmuligheder også i 'det store demokrati', hvilket også indikerer en åben orientering mod det bredere samfund. Selv de kvinder der primært organiserede sig i intra-etniske foreninger, hvor man fokuserede på at opretholde traditioner og sprog fra hjemlandet (det Hussain omtaler som 'hjemstavnsforeninger', Hussain i Mikkelsen 2002b) udtalte sig positivt om mulighederne for at opnå indflydelse i det danske samfund – evt. dog snarere via de danske organisationer. Dette resultat stemmer overens med resultatet i 'Demokrati fra neden'-undersøgelsen som refereret i Christensen og Siim (2001: 144).

Alt i alt tyder de citerede data - på trods af forskellige vanskeligheder ved at komme til orde og på trods af oplevede barrierer i 'den danske utopi' (cf. Christensen og Siim, 2001: 88) - på tilstedeværelsen af i hvert fald en vis mængde af 'åbne og kommunikative bånd, som giver mulighed for ansvarlighed og for accept af forskelle, og derfor angiver en bro mellem identitet og universalitet' (Dean 1996: 30 i Christensen og Siim, 2001: 33). Selvom hovedparten af de foreninger der indgik i undersøgelsen var baseret på kvindernes identitet som kvinder med rødder i overvejende muslimske lande, eller i hvert fald på en identitet som etniske minoritetskvinder i forhold til det danske majoritetssamfund, var der en stærk og universel tilslutning til demokratiske normer blandt de adspurgte. Foreningerne giver generelt en 'mulighed for ansvarlighed og for accept af forskelle', og på baggrund af ovenstående også mulighed for en 'åbenhed mod mangfoldighed'.

Dataoversigt

By	Forening(er)	Interview med	Etnicitet int.person	Tvær/intra-etnisk	Note
Århus	Kvindehuset i Århus	2 best.medl.+ 1 fra styregruppen + samtale dagl. leder	Somalisk, irakisk, svensk, dansk	Tværetnisk	Individuelle interviews + uformel samtale
	Somali Women´s Organisation DK	Forkvinde	Somalisk	Somalisk	
	Den Aktive Kvindeforening	Forkvinde	Palæstinensisk	Palæstinensisk	
	PigeLiv	Forkvinde + næstforkvinde samt 4 aktive medlemmer	Libanesisk, palæstinensisk, thailandsk, somalisk mm.	Tværetnisk for unge piger ml.13-23 år	Gruppeinterview Mange født i DK eller ankommet som små børn
	Projekt Hawa + Cafe Anna	Projektleder + iværksætter for cafeen	Iransk	Tværetniske	Et kommunalt int.tilbud, samt socialt værested for kvinder
	Livsværkstederne	Projektmedarbejder Desuden best.medl. i Iransk Forening	Iransk	Tværetnisk + iransk	Integrationsprojekt ved privat org. Iransk F.: både mænd og kvinder
	Interkulturel Kvindeforening	Forkvinde	Iransk	Tværetnisk	
	International Kvindeforening	Forkvinde	Tyrkisk	Tværetnisk	Nu opløst
	'Hallo Danmark' kampagnen	Samtale på gaden med flere aktivister	Flere forskellige		Oplysningskampagne arr. af flere org.
	Libanesisk Kvindeforening	Forkvinde/initiativ-tager	Libanesisk	Libanesisk - tværreligiøs	Uformel samtale under festival
København	Hennah.dk	Styregruppe medlem	Tyrkisk (født i DK)	Tværetnisk	Bevidst *ikke* en forening
	Multikulturel Kvindeklub Amager	Forkvinde + næstforkvinde	Somalisk + pakistansk	Tværetnisk	Dobbeltinterview. En samling af to tidligere foreninger
	En Ny Vej for Kvinder til Arbejdsmarkedet + Kringlebakken	Projektleder for førstnævnte + best.medlem i sidstnævnte	Iransk	Tværetniske	Projekt for højtuddannede kvinder + tilbud til unge mødre
	Dialog 2	Forkvinde	Tyrkisk (født i DK)	Tyrkisk ('2. generation')	
	Mødestedet i Tingbjerg	Koordinator	Dansk (?)	Tværetnisk	Lokal forening støttet af boligforening
	Kurdisk Kvindeforening	Forkvinde	Irakisk kurder	Irakisk kurdisk	Udbrydergruppe fra kurdisk parti

	Dansk Palæstinensisk Kvindeforening + Natteravnene	Forkvinde Aktivt medlem i Natteravnene	Palæstinensisk	Palæstinensisk Natteravnene er tværetnisk	Natteravnene forsøger at skabe tryghed i lokalområdet
	Iransk Kvindeforening	Forkvinde	Iransk	Iransk	Underafdeling af Iransk Forening
	Afghansk Kvindeforening	Forkvinde	Afghansk	Afghansk	
	For. af kvinder til integration FAKTI	Daglig leder	Dansk	Tværetnisk	Startet på initiativ af danske kvinder, nu selvejende int.projekt
	Verdens Kvinder	Forkvinde	Iran	Tværetnisk	Opstået under Dansk Flygtningehjælp
	Kvinderådet	Kontaktperson til minoritetsforeninger	Dansk	Dansk forening	Bl.a. interviewet for at skabe kontakter
	KVINFO	Kontaktperson til etniske minoriteter	Dansk	Dansk forening	Tlf. interview om kontakter mm.
Aalborg	Nordjyllands Internationale Klub (NIK)	Forkvinde	Somalisk	Tværetnisk Men i praksis somalisk	For både mænd og kvinder
	Kvinders Vækst	Midlertidig bestyrelse	Alle somaliere	Tværetnisk, domineret af somaliere	Gruppeinterview m. 5 initiativtagere før konst. gen.samling
	Somalisk Kvindeforening	Forkvinde	Somalisk	Somalisk	
	Irakisk Kvindeforening	Forkvinde	Irakisk kurder	Irakisk kurdisk	Delvist opløst
	Dansk Kurdisk Kultur Forening	Medlem	Tyrkisk kurder	Tyrkisk kurdisk	Opløst. For både mænd og kvinder
	Iransk Kulturforening	Forkvinde	Iransk	Iransk	Ren papirforening, pt uden medlemmer
	Boligforening i Aalborg Øst	Kontaktperson og social medarbejder	Dansk	Rådgivning for alle	Støtter lokale initiativer
	De Frivilliges Hus	Kontaktperson etniske minoritetsforeninger	Dansk	Dansk forening	Selvejende institution støttet af kommunen mfl.

Samlet set er der gennemført 33 samtaler med i alt 43 kvinder, heraf 24 formelle interviews med 34 kvinder inden for hovedmålgruppen: kvinder med ikke-dansk oprindelse der er aktive i etniske minoritetsforeninger.

Litteratur:

Almond, Gabriel and Sidney Verba (1963), 'Chap. 11: Organizational membership and Civic Competence' in *Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations,* Princeton University Press, Princeton, pp.300-322.

Berman, Sheri (1997), 'Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic' in *World Politics,* Johns Hopkins University Press, 49 (3), pp.401-429.

Christensen, Ann-Dorte og Birte Siim (2001), *Køn, demokrati og modernitet. Mod nye politiske identiteter,* Hans Reitzels Forlag, København.

Dean, Jodi (1996), *Solidarity of Strangers. Feminism after identity politics,* University of California Press, Berkeley.

Goul Andersen, Jørgen (2003), *Over-Danmark og Under-Danmark? Ulighed, Velfærdsstat og Politisk Medborgerskab,* Århus Universitetsforlag, Århus.

Granovetter, Mark S. (1973), 'The Strength of Weak Ties' in *The American Journal of Sociology,* Vol. 78, No. 6. (May, 1973), pp.1360-1380.

Granovetter, Mark S. (1983), 'The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited' in *Sociological Theory,* Vol. 1, pp.201-233.

Gundelach, Peter og Lars Torpe (1999), 'Befolkningens fornemmelse for demokrati: foreninger, politisk engagement og demokratisk kultur', i Jørgen Goul Andersen et al (red), *Den Demokratiske Udfordring,* Hans Reitzels Forlag, København, side 70-91.

Haas, Claus og Ove Korsgaard (2004), Introduktion til begrebet medborgerskab, Folkehøjskolernes Forening i Danmark, København.

Hammer, Ole and Inger Bruun (2000), *Etniske Minoriteters Indflydelseskanaler,* Magtudredningen, AKA-PRINT A/S, Århus.

Hedetoft, Ulf, Bo Petersson, and Lina Sturfelt (2006), *Bortom Stereotyperna? Indvandrere och Integration i Danmark och Sverige*, Makadam Förlag.

Jørgensen, Katja (2007), *Mange Flere – om etniske minoriteter, foreningsliv og frivilligt socialt arbejde*, De Frivilliges Hus, Aalborg.

Klausen, Jytte (2005), *The Islamic Challenge. Politics and Religion in Western Europe*, Oxford University Press, Oxford.

Krag, Helen (2007), *Mangfoldighed, Magt og Minoriteter. Introduktion til minoritetsforskningens teorier,* Forlaget Samfundslitteratur, København.

Mikkelsen, Flemming (2002a), 'Indvandrere og civilsamfund. En forskningsoversigt vedrørende etniske minoriteters deltagelse i civilsamfundet samt kulturmødet mellem minoriteter og danskere på arbejdspladsen, i boligområder og i foreninger', AMID Working Paper Series, 19/2002, Aalborg Universitet.

Mikkelsen, Flemming (ed.) (2002b), *Bevægelser i Demokrati. Foreninger og kollektive aktioner i Danmark*, Århus Universitetsforlag, Århus.

Mikkelsen, Flemming (ed.) (2003), *Indvandrerorganisationer i Norden*, Nordisk Ministerråd, AMID, Phønix Trykkeriet as, Århus.

Mørck, Yvonne (1998), *Bindestregsdanskere. Fortællinger om køn, generationer og etnicitet,* Forlaget Sociologi, Frederiksberg.

Pristed Nielsen, Helene (2008), 'Islam: a dead end for the integration of female immigrants in Denmark?' i Vivienne Angeles and Glenda Bonifacio (eds.), *Gender, Religion and Migration: Pathways of Integration*, Lexington Books, Maryland, under udgivelse

Putnam, Robert (1993), *Making Democracy Work, Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton.

Putnam, Robert (2000), *Bowling Alone, The Collapse and Revival of American Community*, Simon and Schuster, New York.

Schwartz, Jonathan (ed.) (2002), *Medborgerskabets mange stemmer*, AKA-PRINT A/S, Århus.

Siim, Birte (2003), *Medborgerskabets Udfordringer – etniske minoritetskvinders politiske myndiggørelse*, Magtudredningen, AKA-PRINT A/S Århus.

Socialministeriet i Danmark (2006a), *Lovbekendtgørelse nr. 58 af 18. januar 2007: Bekendtgørelse af lov om social service*, Socialmin. j.nr.2006-71. Tilgængelig via (konsulteret 12. oktober 2007): http://www.social.dk/lovgivning/reglerogafgoerelser/allegaeldende/Serviceydelser/index.aspx?id=b54da2fb-da6c-4c3f-9954-efa8047aa695 .

Socialministeriet i Danmark (2006b), *Vejledning om Kvalitet, tilsyn, tilskud til frivillige organisationer mv.* Tilgængelig via (konsulteret 11. oktober 2007): http://www.social.dk/ministeriets_omraader/det_frivillige_danmark/det_frivillige_danmark/lovgivning/reglerogafgoerelser/nyeste/index.aspx?id=f22d5bee-d302-40c1-8c58-2436c027cb90

Stolle, Dietlind with Jane Lewis (2002), 'Social Capital – an emerging concept', pp.195-229 in Barbara Hobson, Jane Lewis and Birte Siim (eds.) *Contested Concepts in Gender and Social Politics*, Edward Elgar, Cheltenham.

Torpe, Lars (2003), 'Social Capital in Denmark: A Deviant Case?' in *Scandinavian Political Studies*, Vol. 26 – No.1, pp.27-48.

Togeby, Lise (2007), 'The political representation of ethnic minorities – Denmark as a deviant case', *Party Politics*, Vol. 14, No. 3, pp.343-361.

Togeby, Lise (2003), 'Political mobilization of ethnic minority women' pp.123-152 in Grete Brochmann (ed.), *The Multicultural Challenge. Comparative Social Research,* Vol. 22, Elsevier, Oxford.

Vikkelsø-Slot, Line (2004), *Migrants, Minorities, Belonging and Citizenship. Glocalisation and Participation Dilemmas in EU and Small States. The Case of Denmark,* BRIC – University of Bergen.

Internetkilder:

Integrationsministeriets hjemmeside
www.nyidanmark.dk

KVINFOs hjemmeside
www.kvinfo.dk

Kvinderådets hjemmeside
www.kvinderaadet.dk